

ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА, ЗАВЪРШВАЩИ НА *-ЕН*, СЪС СЪВПАДАЩА ОСНОВНА ФОРМА И РАЗЛИЧНО ФОРМОИЗМЕНЕНИЕ¹

МИЛЕН ТОМОВ, ИЛИЯНА КУНЕВА, ЛОРА ЖЕЛЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

tomovm@ibl.bas.bg, i.kuneva@ibl.bas.bg, l.mikova@ibl.bas.bg

Докладът разглежда прилагателни имена в българския език, завършващи на *-ен*, които имат еднаква основна форма, но различно изменение при останалите форми, от типа *балонен – балонена, балонна*. Разликата във формите е свързана с изпадането на *-е-* при едното прилагателно. Докато в едни от случаите става дума за омоними (*кожен, кожена* и *кожен, кожна*), в други случаи може да се говори за вариантност при нетерминологична употреба, а при терминологична – да се употребява само прилагателното с изпадане на *-е-* (например *бетонена/бетонна стена*, но *бетонна база*). Наред с това при някои прилагателни липсва специализация при употребата и те се явяват дублети (*теменужена* и *теменужна*). В резултат на така извършената типологизация се констатира необходимостта от допълнителни изследвания при прилагателните от втората група, за да се формулира препоръка за всеки отделен случай.

Ключови думи: прилагателни имена; омоними; дублети; вариантност; български език

ADJECTIVES ENDING IN *-EH* WITH A MATCHING DICTIONARY FORM AND VARYING INFLECTIONS

MILEN TOMOV, ILIYANA KUNEVA, LORA ZHELEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

tomovm@ibl.bas.bg, i.kuneva@ibl.bas.bg, l.mikova@ibl.bas.bg

This article analyses Bulgarian adjectives ending in *-ен*, with a matching dictionary form and varying inflections in the remaining forms, such as *балонен* ‘of or pertaining to a balloon’ – *балонена, балонна*. The difference in forms is attributed to the loss of *-е-* in one of the adjectives. While some cases involve homonyms (*кожен, кожена* ‘made of leather’ and *кожен, кожна* ‘of or pertaining to the skin’), others reflect variation in non-terminological usage, where, in terminological contexts, only the adjective with the loss of *-е-* should be used (for example, *бетонена/бетонна стена* ‘concrete wall’, but

бетонна база ‘concrete base’). In addition, some adjectives are not usage-specific and exist as doublets (*теменужсена* и *теменужна* ‘of or pertaining to violets/having the colour of violets’). Based on this classification, it is concluded that further research is required on the second type of adjectives, with the aim of formulating recommendations for each specific case.

Keywords: adjectives; homonyms; doublets; variation; Bulgarian language

1. Въведение

Част от разглежданите прилагателни представляват нормативен проблем и формират една от групите думи в рамките на класа прилагателни имена, за които постъпват запитвания към Службата за езикови справки и консултации на Института за български език (Мониторинг/Monitoring 2023: 49). Те отдавна са обект на внимание от страна на езиковедите и на тях са посветени публикации, в които се посочват съществуващи проблеми при употребата им и се набелязват определени закономерности за разграничаването на отделни случаи (Стоянов/Stoyanov 1972; Дечева/Decheva 1980; Пехливанова/Pehlivanova 1989; Баракова/Barakova 1990; Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 1999). Във връзка с очерталите се във времето насоки на развитие смятаме, че на този етап може да се предприемат стъпки за покатегорична типологизация на отделните случаи с цел да се изведат ясни нормативни препоръки с оглед внасянето на единство и системност в употребата на разглежданите прилагателни.

Разграничаването на двете групи прилагателни с омонимна основна форма се основава на резултати от фонетични исторически процеси, а именно изпадане на *-e-* от суфикса *-ен* в едната група (*кожен*, *кожна*) и съответно запазване на *-e-* в другата (*кожен*, *кожена*). Разликите произтичат от характера и позицията (силна или слаба) на гласните в старобългарски, както и от конкуренцията между суфиксите *-нь* и *-Ънь* за изразяване на едно и също значение (по-подробно вж. напр. Стоянов/Stoyanov 1972: 3–4).

Трябва да се има предвид, че при някои от прилагателните, завършващи на *-ен*, не е възможно изпадането на *-e-* от наставката поради „основния закон за строежа на сричката в българския език, който се изразява в това, че гласният звук не може да бъде отделен чрез шумов съгласен от сонорен съгласен, и на други ограничения в съчетаемостта на съгласните“, напр. *стъклен*, *стъклена* (невъзможно: *стъклна*); *писмен*, *писмена* (невъзможно: *писмна*); *платнен* – *платнена* (невъзможно: *платнна*); *тиквен* – *тиквена* (невъзможно: *тиквна*) (ГСБКЕ, 2/GSBKE, 2 1983: 164).

Двете групи прилагателни с омонимна основна форма формират отделни флективни типове в рамките на формалния подход, прилаган при описанието на класовете думи в *Нормативната граматика на българския език* (срв. Станчева и др./Stancheva et al. 2017; Томов/Tomov 2018).

Изследваният материал се основава на *Официалния правописен речник на българския език* (ОПРБЕ/OPRBE 2012; онлайн версия ОПРБЕ – БЕРОН/

OPRBE – BERON) според това кои прилагателни са дадени с еднаква основна форма, но различно формоизменение (с изключение на *теракотен*, което в правописния речник има само форми с изпадане на *-е*). При определянето на значенията на прилагателните сме се опирали на *Речника на българския език* (РБЕ/РВЕ). След това сме изследвали какви са техните употреби, без непременно да сме се придържали към начина на представянето им в правописния или тълковния речник.

Всички разглеждани прилагателни са производни отименни прилагателни.

В рамките на нормативната граматика приемаме следното разбиране за омонимията: „Като инструмент за описанието на класовете лексеми в нормативната граматика последователно се използва и терминът *омонимия* във връзка с разбирането за лексемата като набор от словоформи, конституиран от общи граматични, семантични и прагматични характеристики, от което следва, че при различия дори в един от елементите на парадигмата на две лексеми, които са с еднакъв (графичен) облик при основната си форма, е налице друг набор – и следователно омонимия на лексеми“ (Станчева, Томов/Stancheva, Tomov 2023: 75).

Малко от изследваните прилагателни са омоними от различни основи и еднакви наставки (Българска лексикология/Balgarska leksikologiya 2013: 575). Например: *меден*¹ е от *мед*¹ ‘вещество със сладък вкус, което пчелите правят от нектара на цветовете’, което на старобългарски е медь, а *меден*² е от *мед*² ‘химическият елемент Cu – розовочервеникав метал’, което е от старобългарското мѣдъ (БЕР/BER 1986: 707–709); *ленен*¹ е от *лен*¹ ‘влакнодайно растение’, което е от праславянското *lьnъ, а *ленен*² е от *лен*² ‘феодално поземлено владение’, което е или чрез руското *лен*, или направо от немското *Lehen* (БЕР/BER 1986: 358, 360).

Повечето са омоними от еднакви основи и различни по значение наставки (Българска лексикология/Balgarska leksikologiya 2013: 575). Например: *рибен*¹ ‘който е на, от риба’ (*рибена опашка*, *рибена чорба*) и *рибен*² ‘който е за риба’ (*рибно стопанство*, *рибни пасажи*, *рибни щандове*); *бакелитен*¹ ‘който е направен от бакелит’ (*бакелитена дръжка*) и *бакелитен*² ‘който е свързан с изработката на предмети от бакелит’ (*бакелитно отделение в цех*).

Не анализирахме подробно омоними, които условно наричаме *граматически омоними*. При тях единият омоним е сегашно страдателно причастие от глагол: *заложен* (*заложена на карта*) – причастие от *заложя*, и *заложен* – свързан със залог (*заложна къща*, *заложно право*); *контузен* (*контузени играчи*) – причастие от *контузя*, и *контузен* – от *контузия* (*контузна рана*), и под. Не се наблюдава колебание при употребите на тези думи (освен може би при *наклонен*: *наклонен* (с наклон) и *наклонен* – причастие от *наклоня*), затова ги включваме за пълнота, без да ги изследваме подробно:

заложен (*заложена на карта*) – причастие от *заложа*, и *заложен* – свързан със залог (*зложна къща, зложно право*; термин)

квасен (*квасено мляко*) – причастие от *квася*, и *квасен* – с, от *квас* (*квасна гъбичка*; термин)

контузен (*контузени играчи*) – причастие от *контузя*, и *контузен* – от *контузия* (*контузна рана*)

мерен (*мерена реч*) – причастие от глагола *меря*, и *мерен* – за мерене (*мерна единица*)

месен (*месена питка*) – причастие от глагола *меся*, и *месен* – от, с *месо* (*месна храна*)

парен (*парени зеленчуци*) – причастие от глагола *паря*, и *парен* – свързан с *пара* (*парна машина*)

подложен (*подложена на трудности*) – причастие от глагола *подложя*, и *подложен* – свързан с *подлог* или с *подложка* (*подложна фраза, подложна шайба*, термини)

похвален (*похвалена състезателка*) – причастие от глагола *похваля*, и *похвален* – похвала за постъпка (*похвално решение*)

предложен (*предложена идея*) – причастие от глагола *предложя*, и *предложен* – свързан с *предлог* (*предложна фраза*)

притворен (*притворена врата*) – причастие от глагола *притворя*, и *притворен* – неискрен, престорен (*притворна личност, притворна лоялност, сърдечност, усмивка*)

усилен (*усилена музика*) – причастие от глагола *усиля*, и *усилен* – с *усилие* (*усилна работа*)

хулен (*хулено дете*) – причастие от глагола *хуля*, и *хулен* – с *хула*, *ругателен* (*хулна реч*).

2. Двойки прилагателни с разлика в значението

В описанията и изследванията на прилагателните със и без изпадане на *-e-* водещо е семантичното разграничаване, като се наблюдава закономерност прилагателните, означаващи веществен произход, да запазват в голямата си част суфиксното *-e-*. Например Ст. Стоянов (Стоянов/Stoyanov 1972: 17) пише: „И така приведенят, анализиран и подложен на статистическа обработка материал от 234 относителни прилагателни имена, образувани с наставка *-ен*, потвърждава убедително морфологичната подкрепа на семантичната разлика между тези, означаващи веществен произход на определяния обект, и означаващите други отношения. От означаващите веществен произход 117 прилагателни 70,93% запазват суфиксното *-e-* във всички свои форми. От означаващите други отношения 117 прилагателни едвам 20,51% запазват независимо от фонетичните условия и закономерности за строежа на сричката в българския език суфиксното *-e-* във всички свои форми“.

Примери за такива прилагателни:

гъбен – направен от гъби (*гъбена чорба*), и *гъбен* – термин (*гъбни болести, нишки*)

кожен – направен от кожа (*кожено палто*), и *кожен* – свързан с кожата на тялото (*кожна болест*)

копривен – от или на коприва (*копривена чорба, каша, семе*), и *копривен* – термин (*копривна треска, копривна пеперуда*)

костен – изработен от кост (*костена кутийка*), и *костен* – свързан с костите, термин (*костна тъкан*).

При тези двойки прилагателното, което означава веществен произход, има форми без изпадане на *-е-* и най-общо значението му е ‘направен от гъби/кожа/коприва/кост’.

В 101 въпроса за дублетите въпросът е застъпен от П. Баракова, като се отчитат следните фактори: „Анализът на съчетаемостта на прилагателните на *-ен* с дублетни производни форми показва, че в своята речева реализация дублетите се специализират за изразяване на определено значение или се закрепват терминологично. Казваме например *копривена чорба*, но *копривна треска*. Съединенията са *белтъчни (...)*, но сместа е *белтъчена (...)*. Сравнете също *оцетна киселина, гъбни болести*, но *гъбена супа, сънна артерия*, но *сънено дете; рибено масло, рибена чорба, рибена кост*, но *рибно стопанство, рибна промишленост*“ (Баракова/Barakova 1990: 145–146). Необходимо е да отбележим, че в нашето изследване разглеждаме *белтъчен, оцетен* в следващата група, включваща прилагателни, при които се наблюдава вариантност в зависимост от употребата.

Тази тенденция за специализация на едното прилагателно – това с изпадане на *-е-*, се поддържа и тъй като са редки случаите, в които двете прилагателни са взаимнозаменяеми във всички употреби, в правописните речници те са представени като омоними.

В други случаи смятаме, че при едното прилагателно има специализация на употребата като термин, а при другото прилагателно вече може да се говори за вариантност на двете форми – със и без изпадане на *-е-*. Тях разглеждаме в 3. част – прилагателни, при които се наблюдава вариантност в зависимост от употребата.

Д. Дечева обръща внимание, че при *меден*¹ и *меден*² формите са „категорично разграничени, макар че и двете прилагателни означават най-общо произход, напр. *медена пита, медено кравайче, медена ракия, меден сок* (където *меден* означава ‘който е от мед¹ – гъсто сладко вещество, което пчелите правят от нектара на цветовете – или който съдържа мед¹’), но *медна жица, медно блюдо, медни пари, медни звънци* (където прилагателното *меден* означава ‘който е изработен от метала мед или е обкован с мед’)“ (Дечева/Decheva 1980: 451).

При прилагателните в тази група няма проблем с избора на форма. Тук спадат следните лексеми:

гъбен – направен от гъби (*гъбена чорба*), и *гъбен* – термин (*гъбни болести, нишки*)

китен – за тъкана постелка (*китена черга*), и *китен* – живописен (*китно селце*)

кожен – направен от кожа (*кожено палто*), и *кожен* – свързан с кожата на тялото (*кожна болест*)

копривен – от или на коприва (*копривена чорба, каша, семе*), и *копривен* – термин (*копривна треска, копривна пеперуда*)

коронен – свързан с, като корона (*коронена шапка, коронени пръстени, обици, скъпоценности*), и *коронен* – най-сполучлив (*коронна роля*)

костен – изработен от кост (*костена кутийка*), и *костен* – свързан с костите, термин (*костна тъкан*)

ленен – от лен (*ленена кърпа*), и *ленен* – исторически термин (*ленно владение*)

меден – от мед, като мед (*медена пита, медено гласче*), и *меден* – свързан с метала мед (*медни съединения*)

наклонен – с наклон (*наклонена ос*), и *наклонен* – склонен (*наклонни сме да мислим, че...*)

полусънен – за човек в полусън (*полусънени хора*), и *полусънен* – който е характерен за заспиващ или събуждащ се човек (*полусънна мисъл, полусънно състояние*)

рибен – на, от риба (*рибена чорба, рибена люспа*), и *рибен* – състоящ се от риби, свързан с рибовъдство (*рибно стопанство, рибна фабрика, рибни стада, пасажи*) (трябва да обърнем внимание, че се наблюдават колебания при употребата на прилагателното в значението ‘от риба’: *рибено/рибно филе, рибени/рибни ястия*, но само *рибена чорба*, не и *рибна чорба* – тоест колебанията са само в съчетания с някои съществителни)

сънен – току-що събудил се (*сънено дете*), и *сънен* – термин (*сънна артерия, сънни разстройства*)

чаен – предназначен за чай; от чай (*чаена чаша, лъжичка; чаена напитка; чаен аромат*), и *чаен* – отнасящ се до растение (*чайна плантация, чайно насаждение; чайна роза, чайна гъба*) или свързан с консумиране на чай (*чайна церемония*) (за *чаен* вж. напр. и Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 1999: 400; Ницолова/Nitsolova 2023: 121).

3. Прилагателни, при които се наблюдава вариантност в зависимост от употребата

Употребяваме термина *вариантност* по отношение на случаите, когато са налице две езикови единици с еднакви функции, като поне едната единица не е кодифицирана. За разлика от вариантността при дублетността отново са налице две езикови единици с еднакви функции, но и двете единици

са кодифицирани (вж. по-подробно напр. Станчева/Stancheva 2018; Златева/Zlateva 2022).

В тази група има проблем при избора на форма – дали е правилно със или без изпадане на *-е-* и дали има разлика в употребата.

Д. Дечева пише, че наблюденията върху практиката навеждат на мисълта, че когато значението на прилагателното е ‘който е направен, приготвен от...’ (произход) или ‘който принадлежи на, който е от, на...’ (принадлежност), се употребяват форми без изпадане на *-е-*, напр. *рибена кост, рибена глава, рибена чорба, рибена люспа, рибено филе, гъбена каша, житена питка, стоманена пръчка, стоманено въже, чугунена тенджерка* и др. и „особено устойчиви съчетания като *рибено масло* (а не *рибно масло*)“ (Дечева/Decheva 1980: 450–451). Когато прилагателното има друго значение и означава друго отношение към обекта (не произход или принадлежност), се употребяват формите с изпадане на *-е-*, като „За пример могат да послужат установени в практиката съчетания като *рибно стопанство, рибна промишленост, рибни продукти, житни култури* и др. и най-вече устойчиви съчетания като *бетонно желязо* (а не *бетонено желязо*), които утвърждават тези форми на прилагателното в езиковата практика“ (Дечева/Decheva 1980: 451). Трябва да отбележим, че в *Официалния правописен речник* (ОПРБЕ/OPRBE 2012; ОПРБЕ – БЕРОН/OPRBE – BERON) и в *Речника на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ/RSBKE) *стоманен* и *чугунен* имат само форми със запазване на *е*. Също така отнасяме *гъбен* не към тази група, а към предходната – прилагателни с разлика в значението: *гъбен* – направен от гъби (*гъбена чорба*), и *гъбен* – термин (*гъбни болести, нишки*). *Рибен* разгледахме също в предходната група, но обърнахме внимание, че в значението ‘от риба’ в съчетание с някои съществителни се наблюдава вариантност: *рибено/рибно филе, рибени/рибни ястия*, но в съчетание например със съществителното *чорба* няма колебания – само *рибена чорба*, не и *рибна чорба*.

В разглежданата група прилагателни протичат едновременно два процеса: процес на функционално изравняване, което води до вариантност, и процес на функционално разграничаване, което води до специализация в употребата на всяка една от двойките. Например при *балонен* могат да се разграничат два омонима: (1) който се отнася до *балон* със значения ‘летателен уред’ или ‘детска играчка’ и (2) който се отнася до *балон* като технически термин. При първия омоним употребите в съвременната практика показват, че е налице почти равностойна употреба на формите със и без изпадане на *-е-*: *балонна/балонена фиеста, балонна/балонена украса*. При другия омоним обаче формите са само с изпадане на *-е-*: *балонна ендоскопия, балонна лампа, балонна тъкан, балонна гума*. Тези случаи потвърждават, че когато е налице функционална специализация в терминологични съчетания, се установяват формите с изпадане на суфиксното *-е-*. Обратният случай – вариантността да се наблюдава при терминологична употреба, е изключение: *диамантена огърлица*, но *диамантена/диамантна боркорона, диамантени/диамантни дискове*.

При всички случаи решаваща за реализацията на единия от омонимите е дистрибуцията, т.е. съчетаемостта на прилагателното със съответното съществително, при която между двете лексикални единици възникват определени семантични отношения.

Прилагателни, при които се наблюдава тази тенденция:

бакелитен (от бакелит): *бакелитена/бакелитна дръжка, бакелитена/бакелитна кутия; бакелитен* (свързан с бакелит): *бакелитно отделение в цех*

балонен (който се отнася до балон със значения 'летателен уред' или 'детска играчка'): *балонена/балонна фиеста, балонена/балонна украса; балонен* (който се отнася до балон като технически термин): *балонна ендоскопия, балонна лампа, балонна тъкан, балонна гума*

барабанен (от барабан, 'ударен музикален инструмент'): *барабанения(т)/барабанния(т) звук; барабанен* (от барабан, 'машинна част с форма на кух цилиндър'): *барабанна пец*

белтъчен (от белтък, 'вещество в състава на яйцето'): *белтъчена/белтъчна глазура, белтъчена/белтъчна смес; белтъчен* (от белтък, 'азотосъдържащо високомолекулярно съединение'): *белтъчна молекула, белтъчно съединение*

бетонен ('направен от бетон'): *бетонена/бетонна плоча, бетонена/бетонна стена; бетонен* ('свързан с производството на бетон'): *бетонна база, цех, бетонния(т) възел*

витаминен ('богат на витамини'): *витаминена/витаминна напитка; витаминен* (термин във фармацията, за препарати и под.): *витаминния(т) състав*

диамантен (с диаманти): *диамантена огърлица; диамантен* (технически термин, за верига, диск и под.): *диамантена/диамантна боркорона, диамантени/диамантни дискове*

житен (който е от, на жито): *житено/житно зърно, брашно; житен* (термин, за ниви, складове и под.): *житни култури, складове*

жълтъчен (от жълтък, 'вътрешната част на яйце'): *жълтъчена/жълтъчна глазура; жълтъчен* (от жълтък, 'част на яйцеклетката'): *жълтъчно мехурче*

камбанен (от камбана, 'метален предмет с крушовидна форма'): *камбанена/камбанна кула; камбанен* (от камбана, 'част от устройство'): *камбанна пец*

козуначен (направен от тесто за козунак): *козуначена/козуначна кифла; козуначен* (за правене на козунак): *козуначна тавичка, мая*

консервен (който е от консерва): *консервена/консервна кутия; консервен* (който е предназначен за производство на консерви): *консервна фабрика, промишленост, консервно производство*

охлювен (от охлюв, 'вид бавнопълзящо животно, мекотело'): *охлювена/охлювна черупка; охлювен* (от охлюв, 'част от вътрешното ухо, където е разположен органът, възприемащ звука'): *охлювния(т) поток (охлювен в*

Официалния правописен речник на българския език (ОПРБЕ/ОПРВЕ 2012; ОПРБЕ – БЕРОН/ОПРВЕ – BERON) е представен като една лексема с дублетни форми)

оцетен (който се отнася до оцет; който съдържа оцет): *оцетена/оцетна вода*; *оцетен* (при терминологични съчетания): *оцетна киселина, оцетна ферментация, оцетна есенция, оцетна фабрика* (в *Официалния правописен речник на българския език* (ОПРБЕ/ОПРВЕ 2012; ОПРБЕ – БЕРОН/ОПРВЕ – BERON) *оцетен* е представен като една лексема с дублетни форми)

порфирен ('пурпурен'): *порфирена/порфирна мантия; порфирен* ('който е направен от порфир (порфирът е скала с тъмночервен цвят); за скали, минерали – който се състои от порфир или в който има порфир'): *порфирни колони; порфирни скали, порфирна структура, порфирния(т) гранит, медно-порфирно находище*

пшеничен (който се отнася до пшеница; направен от пшеница): *пшеничена/пшенична каша, бира, пшеничено/пшенично брашно, пшеничено/пшенично зърно; пшеничен* (при терминологични съчетания): *пшенично насаждане, пшенични блокове, посеви*

яйчен (направен от яйце): *яйчения(т)/яйчния(т) крем; яйчен* (част от яйце): *яйчния(т) белтък, жълтък.*

По-особен случай представлява прилагателното *брилянтен*, което е развило допълнителни значения: *брилянтен* (от брилянт, 'обработен, шлифован диамант'): *брилянтена/брилянтна огърлица*, наред със синонима *брилянтова; брилянтен* ('великолепен, изящен'): *брилянтна идея*; има основания да говорим и за трети омоним от преносното значение на *брилянт* ('лъскав плат'): *брилянтена/брилянтна подплата* (направена от този плат).

Установяването на състоянието на съвременната практика и съответно разграничаването на различните значения понякога е затруднено поради твърде ограничената дистрибуция на някои прилагателни, които са остали или имат твърде специализирана и рядка употреба.

4. Прилагателни на *-ен*, които са дублети – двата варианта са взаимно-заменяеми

Според Д. Дечева, когато се колебаем между два варианта на дадена дума или съчетание, „В повечето от случаите става дума за дублети или дублетни съчетания и изборът на който и да е от двата варианта не би се отразил на правилността на изречението от граматическа, правописна или синтактична гледна точка“ (Дечева/Decheva 1980: 450). Това обаче внася колебания в практиката – наблюденията са от преди почти половин век – което е довело до специализация на единия дублет, като за напълно равностойни дублети може да се говори при много малка част от двойките прилагателни, а при останалите се стига до омонимия, или както пише Д. Дечева: „Изборът на една от двете форми за женски, среден род и множествено число въз основа на семантиката на прилагателното име би внесъл известен

ред в практиката и би улеснил създаването на нови съчетания“ и „Разграничаването на формите на относителните прилагателни би ограничило в значителна степен една от проявите на явлението дублетност в българския език“ (Дечева/Decheva 1980: 451).

По подобен начин разсъждава и П. Баракова в *101 въпроса за дублетите*: „Като се има предвид, че при някои форми разликите в значенията са в колеблив процес на установяване“ – тук авторката дава пример с *грамофонна плоча* и *грамофонена платка*, *игличка* като съотнасящи се със самия грамофон, но в съвременния книжовен език и в двете употреби се е наложил вариантът с изпадане на *e*, вж. напр. *Официалния правописен речник* (ОПРБЕ/OPRBE 2012; ОПРБЕ – БЕРОН/OPRBE – BERON), *Речника на българския език* (РБЕ/RBE), „а при други като че ли липсват (*кукурузена* и *кукурузна*, *кълчищена* и *кълчищна*), дублетните форми е необходимо да се запазят, като се знае, че те ще отразяват определени развойни тенденции в езика с подчертан стремеж към разграничаване, а различията ще се маркират чрез формите за ж.р., ср.р. и мн.ч., за да се стигне до стесняване на дублетността и до омонимия на отделните прилагателни“ (Баракова/Barakova 1990: 147). Ще отбележим, че при *кълчищен* в *Официалния правописен речник* (ОПРБЕ/OPRBE 2012; ОПРБЕ – БЕРОН/OPRBE – BERON) формите са само с изпадане на *-e-*; в *Речника на българския език* (РБЕ/RBE) са посочени форми и с изпадане, и със запазване на *-e-*. Бихме могли да предположим, че ако не се стигне до специализация на единия дублет, тогава единият от двата варианта се редуцира.

Ст. Стоянов пише, че между тези 24 прилагателни, неозначаващи веществен произход, при които *-e-* се запазва, без да е фонетично обусловено, „има такива, които явно са повлияни от формите на същите прилагателни, означаващи веществен произход, например: *диамантено острие* (=острие от диамант), *диамантени резци* (=резци от диамант) – *диамантена твърдост* (=твърдост като на диамант), *диамантена шлифовка*; (...) *кукурузено брашно* – *кукурузено стебло*“ (Стоянов/Stoyanov 1972: 16). За *диамантена/диамантна* вж. по-горе (3. Прилагателни, при които се наблюдава вариантност в зависимост от употребата – вариантите при *диамантен* са при терминологична употреба, което е обратно на останалите разгледани там случаи). При *кукурузна* и *кукурузена* наблюдаваме дублетност. Ст. Стоянов също ги посочва като дублети, но пише, че все пак е по-добре за веществен произход да се употребява прилагателното без изпадане на *-e-* – *кукурузена*.

За дублети приемаме следните прилагателни на *-ен*:

елмазен, елмазена и *елмазен, елмазна*

ечемичен, ечемичена и *ечемичен, ечемична*

кукурузен, кукурузена и *кукурузен, кукурузна*

теменужен, теменужена и *теменужен, теменужна*

теракотен, теракотена и *теракотен, теракотна* (срв. мнението на П.

Баракова (Баракова/Barakova 1990: 146): „Обяснима е неустановеността на

производните форми при по-нови думи: *теракотена настилка*, но и *теракотни плочки*¹).

5. Изводи

При изследването на включения материал бяха очертани три групи. Първата е групата на прилагателните с еднаква основна форма, но с разлика при формоизменението като *кожен*, *кожена* и *кожен*, *кожна*. При тях има ясно разграничение в значението и употребата и не се наблюдава колебание в практиката. Тук условно могат да се включат и омоними, при които едната лексема е причастие от глагол (при тях *-е-* се запазва във всички форми), а другата е прилагателно, например *месен* (*месена питка*) – причастие от глагола *месея*, и *месен* – от, с месо (*месна храна*). Втората група включва прилагателни с еднаква основна форма и отново с разлика в останалите форми, при които обаче често има колебание при избора на форма. Фокусът на изследването е именно върху тях. Вследствие на процеса на терминологизация като резултат от тенденцията за интелектуализация в книжовния език отчитаме, че дублетността преминава в омонимия, като единият омоним има форми с изпадане на *-е-*, а при другия се запазва вариантността при формите (*бетонена/бетонна* срещу *бетонна*). За да се направи обаче такава нормативна препоръка за всеки отделен случай, са необходими допълнителни изследвания на съчетаемостта и взаимодействието на двата члена на разглежданата група от прилагателно и съществително от гледна точка на тяхната семантика. Третата група се състои от прилагателни, които са дублети: *теменужен*, *теменужена* и *теменужен*, *теменужна* – двата варианта са взаимнозаменяеми, не се наблюдават разлики в значението и употребата им.

БЕЛЕЖКА / NOTE

¹ Публикацията е изготвена по проекта на Секцията за съвременен български език „Нормативна граматика на българския език“.

ЛИТЕРАТУРА

- Баракова 1990: *Баракова, П.* На какво се дължи дублетността при формите за женски и среден род и формите за множествено число на някои прилагателни имена? – В: *101 въпроса за дублетите в българския език*. София, ДИ „Петър Берон“, с. 145–147.
- БЕР 1979: *Български етимологичен речник*. Том II (И–крепѝ). София, Издателство на БАН. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> [03.09.2024].
- БЕР 1986: *Български етимологичен речник*. Том III (крес¹–минго¹). София, Издателство на БАН. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> [03.09.2024].
- Българска лексикология 2013: *Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова*. Българска лексикология и фразеология. Том 1. Българска лексикология. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

- ГСБКЕ, 2 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Дечева 1980: *Дечева, Д.* За формите на някои прилагателни. – *Български език*, № 5, с. 450–451.
- Златева 2022: *Златева, Ж.* Прилагане на инструмента на дублетността в книжовния език (върху материал от *Официалния правописен речник на глаголите в българския език* от 2016 г.). – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXXV, с. 162–175. <https://ibl.bas.bg/izvestiya/wpcontent/uploads/2022/10/06_Zlateva_2022_ПВЕ-XXXV_162-175.pdf> [30.10.2024].
- Крумова-Цветкова 1999: *Крумова-Цветкова, Л.* Речник на трудностите в българския език. София, Атлантис КЛ.
- Мониторинг 2023: Мониторинг на въпросите в онлайн справочника „Езикови справки по интернет“ за периода 2018 – 2020 г. София, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките. <<https://ibl.bas.bg/ezikovispravki/publicacii/trudove-i-sbornitsi/monitoring-na-vprosite-v-onlayn-spravochnika-ezikovi-spravki-po-internet-za-perioda-2018-2020-g>> [04.09.2024].
- Ницолова 2023: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета.
- ОПРБЕ – БЕРОН: *Станчева, Р., Т. Александрова, М. Томов, И. Стоилова, И. Кунева, Ж. Златева, Л. Желева, А. Георгиев, М. Стойчева.* Официален правописен речник на българския език (онлайн): БЕРОН. Български езикови ресурси онлайн. <<https://beron.mon.bg/>> [20.08.2024].
- Пехливанова 1989: *Пехливанова, П.* КАФЕЙНА, КАФЕЕНА или КАФЕНА чаша. – *Български език*, № 6, с. 540.
- РБЕ: *Речник на българския език* (онлайн). А – системност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [04.09.2024].
- РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език* (онлайн). Сит – яшност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [04.09.2024].
- Станчева 2018: *Станчева, Р.* Дублетността – необходима и неизбежна. – *Български език*, № 3, с. 48–61. <<https://www.balgarskiezik.eu/3-2018/Stancheva-RED-48-61-full.pdf>>. [30.10.2024].
- Станчева и др. 2017: *Станчева, Р., М. Томов, Н. Паскалев, И. Кунева, Л. Микова.* Формално описание на инвентара от граматични средства в българския език (като етап от разработването на нормативна граматика). – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15–16 май 2017 г.). Част втора. София, Институт за български език, с. 107–112. <http://ibl.bas.bg/Proceedings_IBL_Conference_2017_Volume_II.pdf> [20.08.2024].
- Станчева, Томов 2023: *Станчева, Р., М. Томов.* Класът на прилагателните имена в нормативната граматика на българския език – формален подход. – *Български език*, Приложение, с. 73–91.

- Стоянов 1972: *Стоянов, Ст.* Относителни прилагателни с наставки *-ен* и *-ин* в съвременния български език. – В: *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*, 66, № 1, с. 2–24.
- Томов 2018: *Томов, М.* За един нов подход при описанието на прилагателните имена в българския език (с оглед на разработването на нормативна граматика). – *Slavia meridionalis*, 18. <<https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sm/article/view/sm.1683>> [20.08.2024].

REFERENCES

- Barakova 1990: *Barakova, P.* Na kakvo se dalzhi dubletnostta pri formite za zhenski i sreden rod i formite za mnozhestveno chislo na nyakoi prilagatelni imena? – In: *101 vaprosa za dubletite v balgarskiya ezik*. Sofia, DI “Petar Beron”, s. 145–147.
- Balgarska leksikologiya 2013: *Krumova-Tsvetkova, L., D. Blagoeva, S. Kolkovska, E. Pernishka, M. Bozhilova.* Balgarska leksikologiya i frazeologiya. Tom 1. Balgarska leksikologiya. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.
- BER 1979: Balgarski etimologichen rechnik. Tom II (I–krepya). Sofia, Izdatelstvo na BAN. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> [03.09.2024].
- BER 1986: Balgarski etimologichen rechnik. Tom III (kres¹–mingo¹). Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> [03.09.2024].
- Decheva 1980: *Decheva, D.* Za formite na nyakoi prilagatelni. – *Balgarski ezik*, N 5, s. 450–451.
- GSBKE, 2 1983: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Krumova-Tsvetkova 1999: *Krumova-Tsvetkova, L.* Rechnik na trudnostite v balgarskiya ezik. Sofia, Atlantis KL.
- Monitoring 2023: Monitoring na vaprosite v onlain spravochnika “Ezikovi spravki po internet” za perioda 2018 – 2020 g. Sofia, Institut za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin” pri Balgarskata akademiya na naukite. <<https://ibl.bas.bg/ezikovispravki/publicacii/trudove-i-sbornitsi/monitoring-na-vprosite-v-onlain-spravochnika-ezikovi-spravki-po-internet-za-perioda-2018-2020-g>> [04.09.2024].
- Nitsolova 2023: *Nitsolova, R.* Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- OPRBE 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.
- OPRBE – BERON: *Stancheva, R., T. Aleksandrova, M. Tomov, I. Stoilova, I. Kuneva, Zh. Zlateva, L. Zheleva, A. Georgiev, M. Stoycheva.* Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik (online): BERON. Balgarski ezikovi resursi onlain. <<https://beron.mon.bg/>> [20.08.2024].
- Pehlivanova 1989: *Pehlivanova, P.* KAFEYNA, KAFEENA ili KAFENA chasha. – *Balgarski ezik*, N 6, s. 540.
- RBE: Rechnik na balgarskiya ezik (online). A – sistemnost. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [04.09.2024].
- RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik* (online). Sit – yashnost. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [04.09.2024].

- Stancheva 2018: *Stancheva, R.* Dubletnostta – neobhodima i neizbezhna. – *Balgarski ezik*, N 3, s. 48–61. <<https://www.balgarskiezik.eu/3-2018/Stancheva-RED-48-61-full.pdf>> [30.10.2024].
- Stancheva et al. 2017: *Stancheva, R., M. Tomov, N. Paskalev, I. Kuneva, L. Mikova.* Formalno opisane na inventara ot gramatichni sredstva v balgarskiya ezik (kato etap ot razrabotvaneto na normativna gramatika). – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata yubileyna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”* (Sofia, 15–16 may 2017 g.). Chast vtora. Sofia, Institut za balgarski ezik, s. 107–112. <http://ibl.bas.bg/Proceedings_IBL_Conference_2017_Volume_II.pdf>. [20.08.2024].
- Stancheva, Tomov 2023: *Stancheva, R., M. Tomov.* Klasat na prilagatelните имена v normativnata gramatika na balgarskiya ezik – formalen podhod. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie, s. 73–91.
- Stoyanov 1972: *Stoyanov, St.* Otnositelni prilagatelni s nastavki *-en* i *-in* v savremenniya balgarski ezik. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet. Fakultet po slavyanski filologii*, 66, N 1, s. 2–24.
- Tomov 2018: *Tomov, M.* Za edin nov podhod pri opisaniето na prilagatelните имена v balgarskiya ezik (s oglead na razrabotvaneto na normativna gramatika). – *Slavia meridionalis*, 18. <<https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sm/article/view/sm.1683>> [20.08.2024].
- Zlateva 2022: *Zlateva, Zh.* Prilagane na instrumenta na dubletnostta v knizhovniya ezik (varhu material ot *Ofitsialniya pravopisen rechnik na glagolite v balgarskiya ezik* ot 2016 g.). – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, kn. XXXV, s. 162–175. <https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2022/10/06_Zlateva_2022_IIBE-XXXV_162-175.pdf> [30.10.2024].

☒ Доц. д-р Милен Томов

☒ Гл. ас. д-р Илияна Кунева

☒ Гл. ас. д-р Лора Желева

Секция за съвременен българския език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

☒ Assoc. Prof. Dr. Milen Tomov

☒ Assist. Prof. Dr. Iliyana Kuneva

☒ Assist. Prof. Dr. Lora Zheleva

Department of Modern Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria